

А.П. Томашевський, С.В. Павленко

ДОСЛІДЖЕННЯ ОВРУЦЬКОЇ ВОЛОСТІ У ПІВНІЧНИХ р-нах ЖИТОМИРСЬКОЇ обл. У 2008 р.

The paper presents the results of field research in the northern regions of Zhytomyr Oblast by the Ovruch archaeological expedition of IA NASU. The works have been conducted within the program «Code of historic and cultural monuments» of Zhytomyr Oblast. The information about the most important monuments and their archaeological characteristics is published. The rescue excavations on the site of a national value near the village of Horodets in Ovruch Region are also described.

У 2008 р. було продовжено перервані 2006 р. (внаслідок припинення фінансування) археологічні розвідки за програмою Житомирського обласного «Зводу пам'яток історії та культури». Нагальна необхідність проведення польових досліджень зумовлена малою кількістю відомих пам'яток (порівняно з іншими областями), незадовільним станом археологічної дослідженості території та дуже низьким рівнем наукової вірогідності основної маси наявних статей про пам'ятки археології цієї області. Розвідки спрямовувалися на перевірку даних про вже відомі пам'ятки, а також на пошук нових.

На сьогодні в межах Овруцького р-ну за роки реалізації програм Овруцького проекту обстежено та документовано понад півтори сотні археологічних пам'яток. Це практично в п'ять разів перевищує кількість пам'яток, відомих в межах району до початку наших спеціальних досліджень. За результатами досліджень сформовано новий варіант «Реєстру археологічних пам'яток Овруцького р-ну Житомирської обл.», який передано до Обласної інспекції з охорони історико-культурної археологічної спадщини, а також до відділів культури та земельних ресурсів Овруцького р-ну. Цей список стане основою Словника для написання відповідних статей до Житомирського обласного «Зводу пам'яток історії та культури».

Роботи проводилися на виконання весняного та осіннього договорів з Обласною редакцією «Зводу пам'яток історії та культури»

в межах програми складання «Зводу пам'яток Житомирської області» (відповідальний за археологічну частину А.П. Томашевський) за відкритими листами № 133/0169 та 134/0168 і дозволами Держкультспадщини № 22-128/08 та 22-130/08. Експедиційні роботи проводилися навесні та восени 2008 року.

Всього виявлено 58 нових окремих археологічних пам'яток, інформація про які вміщена в таблиці. Пам'ятки віднесено до давньоруського часу, доби пізнього середньовіччя, епохи бронзи (?) та кам'яної доби. Детальна прив'язка та координати відображені в польовій документації. Також експедиція відвідала 22 раніше виявлені пам'ятки з метою поточення інформації та моніторингу їхнього стану збереження.

Розвідки проводилися в Овруцькому, Коростенському, Лугинському та Олевському р-нах Житомирської обл. Слід окремо підкреслити, що це були фактично перші фахові наукові археологічні дослідження на території Лугинського р-ну і, відповідно, документовано зафіксовані перші пам'ятки. Маючи непевні натяки місцевих краєзнавців про існування ймовірних археологічних пам'яток, нам вдалося виявити низку давньоруських пам'яток Лугинщини, чітко їх локалізувати, встановити культурно-хронологічну належність, скласти плани й профілі, визначити потужність та площу культурних шарів, отримати всю необхідну для повноцінної фіксації інформацію.

Найцікавішим є факт виявлення двох раніше невідомих давньоруських городищ — біля сіл Великий Дивлин і Бучмани (гора Султанка) та біля сіл Кремно — Путиловичі. В «Археологічній карті» В.Б. Антоновича вони не вказані. Перше з них дуже пошкоджене через відбір ґрунту з середини майданчика радянськими

військовими, оточене значним за площею посадом. Матеріали з городища і посаду датуються широко: X—XIII ст. На посаді також знайдено матеріали палеолітичної доби, які в 2008 р. досліджував С.В. Переверзев. Городище Кремно—Путиловичі («город Путилов») збереглося значно краще. До нього прилягає синхронний посад зі знахідками обробки заліза та зеленавого хлоридового пірофілітового сланцю. Вгору по терасі розташовувався курганний могильник, від якого зберігся один великий дуже пошкоджений курган. Попередньо цей комплекс датується в межах X — початку XI ст.

Цілеспрямовані пошуки городища Сайки поблизу с. Ушомир (згаданого в «Археологічній карті» В.Б. Антоновича та обстеженого свого часу Ф.Р. Штейнгелем, яке деякі дослідники ототожнюють з літописним Ушеськом) на сьогодні не дали позитивного результату.

Під час розвідок відкрито нові виробничі поселення, спеціалізовані на обробі пірофілітового сланцю та виготовленні прясел із нього. Це, зокрема, поселення поблизу с. Великий Кобилін, Мала Хайча (уроч. Бойдихов), Коптівщина, Покальов, Полохачов. Поблизу с. Збраньки, очевидно, знайдено місце кустарного фабричного виробництва пірофілітових виробів XIX ст., про що існують свідчення в археологічній та краєзнавчій літературі того часу. Відвідано також уже відомі виробничі поселення навколо сіл Нагоряни—Скребелічі та Прибитки, уточнено дані про виробничі поселення Верпа 1 та Левковичі 2. На кількох відомих та нововиявлених виробничих поселеннях зафіксовано залишки виготовлення пірофілітових жорен та плит.

Більшість із нововиявлених давньоруських поселень мають чіткі ознаки промислово-виробничої спеціалізації та сліди територіально-хронологічного поєднання пірофілітообробного та залізообробного виробництв. У цьому сезоні виявлено незвично потужні металургійні залізообробні спеціалізовані поселення на Овруцькому кряжі та в межах історичної Овруцької волості. На виробничих поселеннях поблизу сіл Сорокопень I та II, Великий Кобилін, Левковичі, Черевки, Верпа I та II, Велика Хайча (Хайчнорин), Бовсуни, Михайлівка, Великий Дивлін—Бучмани, Кремно—Путиловичі та ін. знайдено значну кількість усіх відомих різновидів залізобробних шлаків і уламків керамічних сопел на величезних площах. У кількох випадках культурний шар поселень значних площ залягає на потужних шарах покладів болотних руд та продуктів їх переробки.

Цього польового сезону експедиція продовжила обстеження і фіксацію давніх пірофілітових кар'єрів-ровиків на території Овруцького кряжу. Зокрема, знято план давніх розробок Ровки III на правому березі р. Звонка на північ від с. Нагоряни (на ділянці 73 квадратів Нагорянського лісництва). Також проводились пошуки ймовірних давніх розробок родовищ сіро-зеленого стеатитоподібного пірофіліто-хлоритового сланцю на південних відрогів Білокоровицько-Озерянсько-Топільнянського кряжу (навколо смт Білокоровичі в Олевському р-ні), артефакти з якого ми традиційно знаходимо на давньоруських поселеннях західної частини Овруцького кряжу. Отримані дані свідчать, що давні відкриті поверхневі розробки такого типу сланцю, згадані в геологічній літературі початку XX ст., ймовірно знищені радянськими промисловими кар'єрами.

Тривали цілеспрямовані археологічні дослідження в межах програми Овруцького проекту з вивчення поселень овруцької шляхти. Розвідками виявлено поселення давньоруської доби біля сучасних сіл, де проживали роди овруцької околичної шляхти. Крім раніше виявлених нами давньоруських поселень біля сіл Білка, Верпа, Кобилін, Левковичі, Можари, Гаєвичі, Васьковичі, в цьому сезоні було відкрито пам'ятки X—XIII ст. навколо сіл — родових гнізд овруцької шляхти: Товкачі, Заріччя—Острів (Шваби), Піщаниця, Корчівка, Круки, Радчиці (Речичі), Гошів, Бовсуни. Після проведеної спеціальної розвідки навколо цих пунктів сформовано колонки культурного розвитку протягом давньоруської, пізньосередньовічної доби XIV—XVIII ст. аж до сьогодення.

Знову доводиться вести мову про загрози для пам'яток археологічної спадщини. Експедицією зафіксовано численні факти сучасного нищення нерухомих пам'яток археології та унікальних історичних ландшафтів Овруцького р-ну. До злочинних грабінницьких «розкопок» додалися події весни 2008 р., які розгорнулися на унікальному археологічному комплексі пам'яток з трьох городищ, укріпленого посаду, величезного селища, трьох курганних могильників та кількох супутніх поселень X—XIII ст. біля с. Городець Овруцького р-ну. Докладний опис цих подій і самого комплексу пам'яток Городця подано в розлогій роботі «Городець. Комплекс археологічних пам'яток біля с. Городець Овруцького району Житомирської області», що вже опублікована у другому томі збірки «Стародавній Іскоростень і слов'янські гради».

Таблиця. Археологічні пам'ятки, досліджені Овруцькою експедицією протягом 2008 р.

№ п/п	Населений пункт	Пам'ятка	Місцезнаходження	Датування	Нові (Н)/ перевірені (П)
<i>Овруцький р-н</i>					
1	Бігунь	поселення 1	центральна частина села, уроч. Навоз	Давня Русь, пізні середньовіччя	П
2	—//—	поселення 2	південно-західна частина села, уроч. Коноплянка (Синій Рів)	Давня Русь	Н
3	Білка	поселення	північно-східна частина села, уроч. Чернецький лан	те саме	Н
4	Верпа	поселення 1	на захід від села, уроч. На камінні	Давня Русь, пізні середньовіччя	П
5	—//—	поселення 2	на захід від села, уроч. Долина	Давня Русь	Н
6	Гасвичі	курган	південно-східна околиця села	те саме	Н
7	Городець	комплекс пам'яток (3 городища, посад, селище, 2 курганних могильники)	на схід від села, уроч. Городки (Городище-Церковище)	Давня Русь, пізні середньовіччя	П (охоронні роботи)
8	Гошів	поселення	східна околиця села	мезоліт—неоліт (?), Давня Русь	Н
9	—//—	поселення	північно-східна околиця	пізні середньовіччя	Н
10	Довгиничі	поселення	на південний схід від села	Давня Русь	Н
11	Заріччя (Шваби)	поселення	західна околиця села, уроч. Тузи	те саме	Н
12	Збраньки	поселення	східна околиця села, уроч. Ковальові поля	пізні середньовіччя (Давня Русь ?)	П
13	—//—	курган	на схід від села	Давня Русь	П
14	Збраньки—Папірня	поселення	на південний захід від села	неоліт—бронза (?)	П
15	Клинець	поселення	на північ від села, уроч. Фоса	Давня Русь (бронза ?)	П
16	—//—	місцезнаходження	на північний захід від села	Давня Русь (бронза ?)	Н
17	Кобилин Великий	поселення	на південний захід від села, уроч. Низи	Давня Русь	Н
18	—//—	курган	південно-західна частина села	те саме	Н
19	—//—	місцезнаходження	на схід від південно-східної околиці села	те саме (?)	Н
20	Кобилин Малий	місцезнаходження	північно-західна околиця села	XIV ст. (?)	Н
21	—//—	курган	на південний захід від села	Давня Русь	Н
22	Коптівщина	поселення	на південь від села, уроч. Коптьовський ліс (Селисько)	те саме	П
23	—//—	курганна група (3—6)	на південь від села	те саме	Н
24	—//—	курганна група (2)	на південь від села	те саме	Н
25	—//—	курган	на південь від села	те саме	Н
26	—//—	курган	на південь від села	те саме	Н
27	Коренівка (Годотевля)	поселення	південно-східна околиця села	Давня Русь, пізні середньовіччя	П
28	—//—	місцезнаходження	центральна частина села	неоліт—бронза (?), пізні середньовіччя	Н
29	Корчівка	курганний могильник (6)	на північно-східній околиці села	Давня Русь	П

№ п/п	Населений пункт	Пам'ятка	Місцезнаходження	Датування	Нові (Н)/ перевірені (П)
30	Кошечки	курганна група (6)	північно-західна околиця, уроч. Кургани, верхня група	те саме	П
31	Круки	поселення	південно-східна околиця села, уроч. Кут	те саме	Н
32	Левковичі	поселення	на північний схід від села, уроч. БАМ	те саме	П
33	—//—	поселення	південно-західна частина села, уроч. Льонок	пізні середньовіччя	Н
34	Левковичі—	місцезнаходження	на захід від с. Левковичі	Давня Русь	Н
35	Можари Мишковичі	поселення	південно-західна частина села	пізні середньовіччя	Н
36	Нагоряни	курган	на північний схід від села	Давня Русь	Н
37	—//—	курганний могильник (6+4)	на північний схід від села, Нагорянське лісництво	Давня Русь	Н
38	Овруч (Радчиці)	місцезнаходження	на північний захід від села (міста)	бронза—Давня Русь (?)	Н
39	Оленичі	поселення	північна околиця села	те саме	Н
40	Оленичі	поселення	північно-східна околиця села	пізні середньовіччя	Н
41	(Коміщина) Острів	курганний могильник (≈ 30)	східна околиця села	Давня Русь	П
42	Павловичі	поселення	південно-східна околиця села, уроч. Долина	те саме	П
43	Піщаниця	поселення 2	північно-західна частина села, уроч. Перекоп	те саме	Н
44	—//—	поселення 3	північно-східна околиця села, уроч. Біковка (Біки)	Давня Русь, пізні середньовіччя	Н
45	Покальов	поселення	на захід від села	Давня Русь	Н
46	—//—	поселення	західна околиця села, уроч. Заріччя	пізні середньовіччя	Н
47	—//—	курганний могильник (2)	на південний захід від села	Давня Русь	П
48	Поліське (Желонь)	поселення	східна частина села, уроч. Яське селище	те саме	П
49	—//—	курганний могильник (16)	на південний схід від села	те саме	П
50	Полохачів	поселення	на захід від села, уроч. Торфовище	те саме	Н
51	Прибитки	поселення 3	південно-західна околиця села, уроч. Рудка	те саме	Н
52	—//—	курган	на південний захід від села	те саме	Н
53	Рудня Мощаниця	поселення	південно-східна частина села	неоліт— бронза, Давня Русь (?), пізні середньовіччя	Н
54	Сорокопень	поселення	на північ від села	Давня Русь	Н
55	—//—	поселення 2	на північний захід від села	те саме	Н
56	Товкачі	місцезнаходження	на північ від села	бронза (?)	Н
57	—//—	поселення	південно-східна частина села	Давня Русь, XIV ст. (?)	Н
58	Хайча Велика	курганна група (4)	на північний схід від села, уроч. Рубіж	Давня Русь	П
59	—//—	курганна група (3)	на північний схід від села, на захід від уроч. Рубіж	те саме	П
60	Хайча Велика (Хайчнорин)	поселення	на південь від села	Давня Русь, пізні середньовіччя	П
61	Хайча Мала	поселення	північно-західна частина села, уроч. Старе селище	те саме	Н
62	—//—	поселення	на північний схід від села, уроч. Бог(й)дихов	Давня Русь	Н

№ п/п	Населений пункт	Пам'ятка	Місцезнаходження	Датування	Нові (Н)/ перевірені (П)
63	Хайча Мала— Папірня	поселення	східна частина села	те саме	Н
64	Черевки	поселення	на захід від села	те саме	Н
65	Шоломки	курганний могильник (6)	на північний схід від села	те саме	Н
66	(Жуки) Яцковичі	поселення	на південний захід від села	пізній палеоліт, Давня Русь	П
67	—//—	курганний могильник (6)	південно-східна околиця села, уроч. Курганці	Давня Русь	П
<i>Лугинський р-н</i>					
68	Бовсуни	поселення	на південь від західної околиці села	те саме	Н
69	—//—	курганний могильник (36)	на південь від західної околиці села	те саме	Н
70	—//—	місцезнахо- дження	на північ від села, територія колишнього полігону	пізній палеоліт— неоліт	Н
71	Дивлин Вел.— Бучмани	городище	на північ від с. Бучмани	Давня Русь	Н
72	—//—	посад	на північ від с. Бучмани	пізній палеоліт, Давня Русь	Н
73	Кремно— Путиловичі	городище	на північний захід від с. Кремно, на південь від с. Путиловичі	Х—ХІ ст.	Н
74	—//—	посад	на північний захід від с. Кремно, на південь від с. Путиловичі	Х—ХІ ст., неоліт (?)	Н
75	—//—	курган	на північний захід від с. Кремно, на південь від с. Путиловичі	Давня Русь	Н
76	Солов'ї	місцезнахо- дження	на північ від села	ХІІ—ХІІІ ст.	Н
<i>Коростенський р-н</i>					
77	Вигів	поселення	центральна частина села	пізні середньо- віччя	Н
78	Михайлівка (Плецівка)	поселення	на південь від села, уроч. Ринок	мезоліт— неоліт, Давня Русь, пізні середньовіччя	Н
79	Рудня	вал	уроч. Вільська Гребля	?	П
<i>Олевський р-н (на межі з Смільчинським р-ном)</i>					
80	Білокоровичі	стоянка	на південний захід від села	пізній палео- літ—неоліт	Н

На єдиній у районі пам'ятці національного значення трапилося злочинне (без будь-якого погодження) і безпрецедентне за масштабами і нахабством знищення культурного шару та численних давньоруських об'єктів Х—ХІ ст. і безцінного історичного ландшафту на території селища в уроч. Городище — Церковище. Для реалізації обласної програми протиерозійних заходів голова сільради обрав саме мисовий відріг із городищами, селищами і курганами для проведення по його боках потужних протиерозійних земляних робіт. Кричущим фактом є те, що масштабні земляні роботи і попередній проект не були погоджені з Облас-

ною інспекцією з охорони історико-культурної археологічної спадщини, яка була у списку обов'язкових інстанцій погодження. Земляні роботи, таким чином, здійснювали незаконно. Овруцька археологічна експедиція 15 квітня 2008 р., під час планових щорічних відвідин і огляду стану збереженості давньоруського Городецького археологічного комплексу, випадково натрапила на ці незаконні земляні роботи на площі селища, що призвели до значних втрат давньоруського культурного шару. Ми негайно припинили земляні роботи, викликали співробітників Обласної інспекції з охорони історико-культурної археологічної спадщи-

ни. Після їхнього приїзду було складено відповідні акти про порушення культурного шару та археологічних об'єктів (які відмовилися підписувати голова сільради та районний землепорядник) та видано припис на призупинення подальших робіт на пам'ятці.

Одразу співробітники Овруцької експедиції взялися до термінової розчистки сплюндрованих ділянок культурного шару та виявлення пошкоджених об'єктів. Протягом доби невелика розвідкова експедиція під суцільним дощем провела всі можливі рятувальні роботи. Вдалося розчистити завалену зрушеною землею, втрамбованою бульдозером, основну частину ділянки, де були здерті верхній дерновий шар, верхні горизонти культурного шару і материка на площі в 1350 м². На цій ділянці виявлено плями і розчищено заповнення 18 об'єктів, кілька стовпових ям, а також кілька плям повністю знищених споруд. У спорудах, крім кераміки X—XI ст., зафіксовано уламки пірофілітового сланцю, залишки обробки та виробництва пірофілітових виробів, видобутку й обробки заліза. Складено загальний план ділянки, плани та розрізи об'єктів, проведено фотофіксацію, вибрано заповнення об'єктів, відібрано палеоекологічні проби.

На превеликий жаль, нам вдалося виявити і зупинити ці роботи вже на тому етапі, коли дві

великі ділянки протиерозійних валів були побудовані. Сукупно на всіх ділянках було знищено щонайменше 1,28—1,5 га площі давньоруського культурного шару. Крім цих прямих втрат, унаслідок спровокованої знищенням орно-дернового верхнього шару і оголення суміжних ділянок ерозії зруйновано ще більші площі культурного шару пам'ятки.

Ми чітко обумовили термінове та максимально обережне загортання рушеним ґрунтом оголених ділянок культурного шару та виявлених археологічних об'єктів. Однозначно можна констатувати, що якби ми запізнилися хоч на день, масштаб і обсяг втрат були б набагато більшими. Під загрозою, згідно незаконного і незавізованого органом охорони проекту, опинялися не тільки велика площа давньоруського селища, але й нижня курганна група з унікальними курганами з кам'яними обкладками. Споруди протиерозійних валів не тільки знищили конкретні об'єкти і культурний шар, не тільки поставили під загрозу знищення сусідні ділянки, а й спотворили і знищили безцінний історичний культурний ландшафт цієї пам'ятки археології і природи національного значення. Псевдовали зруйнували навіки неповторний краєвид і образ місцевого історичного ландшафту, що формувався тисячоліттями.

